

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl



Boeken

Dagboek van een psychoanalyse

Bespreking van: Clara Lehben (1997), *Ganz geboren werden. Tagebuch einer Psychoanalyse*. Haag + Herchen Verlag GmbH, Frankfurt/Main. ISBN 3-86137-550-8, 399 pagina's, prijs: 39,80 DM

Walter Schönau

Een belangstellende leek die een beeld wil krijgen van het verloop van een psychoanalytische therapie is in eerste instantie aangewezen op de casuïstiek in de vakbladen, geschreven vanuit het oogpunt van de therapeut, veelal alleen voor vakgenoten. Dat is dus niet de oplossing. Natuurlijk komen ook in romans, toneelstukken en films (Woody Allen!) allerlei scènes uit therapieën voor, maar hoe betrouwbaar zijn die eigenlijk? Bovendien geven ze slechts een fragmentarische indruk. Het liefst zou de geïnteresseerde 'buitenstaander' – zeker degene die overweegt zelf in analyse te gaan – dus een verslag willen lezen van iemand die zelf een analyse achter de rug heeft, maar zulke verslagen zijn – om redenen van verschillende aard – nogal schaars. In analytische kring worden ze bovendien met een zekere scepsis beoordeeld. Als de analyse werkelijk is geslaagd, zo luidt ongeveer de gangbare opinie, is er geen behoefte meer om er publiekelijk verslag over uit te brengen. Dit neemt niet weg dat er een legitieme belangstelling bestaat voor autobiografische weergaven van het therapeutische proces en dat de psychoanalyse gediend is met betrouwbare, genuanceerde en begrijpelijke informatie over haar werkwijze en behandelingsmethode. Toch zijn die verslagen nogal schaars. Te denken valt in dit verband aan het boek van Marie Cardinal, *Les mots pour le dire* (1975), in het Nederlands vertaald en verschenen onder de titel *Het moet eruit!* (1984), aan Tilmann Mosers *Lehrjahre auf der Couch*. Bruchstücke

meiner Psychoanalyse (1974) of aan Helmut Junckers *Nachanalyse. Ein autobiographisches Fragment* (1993).

Zulk een verslag is ook het in 1997 verschenen boek van een Duitse vrouw van middelbare leeftijd, die als haar pseudoniem Clara Lehben heeft gekozen, die in Frankfurt woont en aan de hand van een selectie uit haar dagboeknotities uit de periode van haar analyse ons een beeld van haar innerlijke veranderingsproces wil geven. In het voorwoord schrijft haar analytica, mevrouw N., over haar (alleszins begrijpelijke) aarzeling omtrent het al of niet publiceren van dit intieme dagboek. Tot de redenen van haar uiteindelijke instemming behoorde niet in de laatste plaats de ervaring dat de therapie onmiskenbaar geslaagd was. Deze bestond uit drie à vier sessies per week, waarbij de patiënte, behalve in de begin- en eindfase, op de divan lag. Het nogal omvangrijke boek bestaat uit vier delen, die ongeveer overeenkomen met de verschillende fasen van het analytische proces. Elk deel heeft een passend motto gekregen. Wie de dagboek aantekeningen in hun totaliteit op zich laat inwerken, komt onder de indruk van de zware innerlijke strijd bij dit zelfonderzoek, maar ook van de ingrijpende verbetering die ten slotte werd bereikt. Als een specimen van het verloop van het therapeutische proces bij een analyse lijkt mij dan ook de publicatie van dit intieme journaal zonder meer gerechtvaardigd. De keuze van de dagboekvorm in plaats van een samenvattende terugblik stelt de lezer in staat het hele geleidelijke veranderingsproces in actu te volgen. De schrijfster, gepromoveerd in de theologie en de germanistiek, zocht op de leeftijd van drieënveertig jaar in september 1988 hulp voor twee problemen, die haar al lang hadden dwars gezeten maar die haar nu in een diepe crisis hadden gestort. Ze overwoog uit de katholieke kerk te treden en ze wilde zich bevrijden van de knellende band met een paranoïde moeder. De

samenhang tussen beide wensen was ook haar zelf wel duidelijk. Op de leeftijd van dertien jaar, na hevige conflicten met haar moeder, was ze 'vroom geworden' en had vervolgens een zeker houvast gevonden in kerkelijk jeugdwerk. Haar dagboek beschrijft het herinneren, herhalen en doorwerken van haar vroege jeugdherinneringen, die uit scènes van liefdeloosheid, geweld en verachting bestaan. We kunnen het ontstaan van de intensieve overdracht op de analytica, de wanhoopstranen over de nooit vervulde behoefte aan moederlijke liefde, dan het overvallen worden door de negatieve overdracht, de verwijten over de timing van vakantieperiodes en dergelijke, van week tot week meebeleven, maar ook de langzame bevrijding uit de verstikkende relatie met de moeder. Voordat het de patiënte lukte een zekere autonomie voor zichzelf te veroveren en zich af te grenzen van de claims van de moeder, was ze, als symbolische voorbereiding in zekere zin, in februari 1989 uit de katholieke kerk gestapt. In de analyse treedt naast haar enorme behoefte in haar dagboek te schrijven om daarmee een geestelijk evenwicht te bewaren ook de sterke wens naar voren om zich te uiten in de therapeutische dialoog. Ze voelt zich zowel door de kerk als door de moeder 'misbruikt' en het kost haar veel tijd de onherstelbare psychische verwondingen te leren accepteren. Maar uiteindelijk is er nu iemand die naar haar luistert, uiteindelijk toont iemand begrip, uiteindelijk krijgt ze invoelende reacties zonder 'double bind'-boodschappen. In de slotfase, na de angst, de woede en de teleurstelling, volgt nog de ontdekking van de verdrongen liefde voor haar moeder en het verdriet over de vergeefsheid daarvan.

Na ruim vijf jaren, in maart 1994, wordt de analyse beëindigd. Twee jaar later besluit ze, in overleg met haar analytica, tot publicatie van haar aantekeningen. Tijdens de analyse is haar moeder gestorven, zonder dat er een verzoening tot stand is gekomen. Bovendien heeft de patiënte haar beroep van godsdienstlerares moeten opgeven en is voortijdig met pensioen gegaan, daar ze door haar schoolbestuur wegens ziekte ontslagen is. Ook stond ze nog voor de noodzaak, zich innerlijk van haar broer af te grenzen, die geen begrip had getoond

voor haar conflicten en een manipulatieve bijdrage had geleverd aan haar onterving. Hij had geen behoefte gevoeld zich van zijn moeder te distantiëren. Alles bij elkaar een bitter relaas, dat de lezer niet onberoerd laat, een zoveelste 'drama van het begaafde kind', nu uit het perspectief van het vroegere kind verteld, dat alles op alles zet om, met een formulering van Erich Fromm, alsnog 'volledig geboren te worden'. Wat maakt dit authentieke therapieverslag van een verstikkende moeder-dochterrelatie nu ook in een ruimer verband de moeite waard? Dat is in de eerste plaats het hoge intellectuele niveau van de schrijfster en haar grote talent voor zelfonderzoek. Haar dagboek is een instrument om distantie te veroveren, om haar psychische nood te objectiveren en te begrijpen en het getuigt, behalve van haar innerlijke conflicten, van haar niet aflatende pogingen om het emotionele proces vergezeld te laten gaan van een denkproces dat zich ook theoretisch rekenschap geeft van wat er zich in haar afspeelt. Ze leest – bepaald niet onkritisch – allerlei literaire, theologische, psychologische en vooral ook psychoanalytische boeken, probeert met behulp daarvan inzicht te krijgen in haar eigen onbewuste en tracht het gelezene steeds in verband te brengen met wat ze zelf doormaakt.

Ten slotte is het in mijn ogen vooral de wijze waarop ze haar religiositeit, haar mystieke ervaringen (bijvoorbeeld tijdens de Zenmeditatie) en haar eigen zoeken naar God – ook na haar uittreding uit de kerk – probeert te vergelijken en te verbinden met de ervaringen en inzichten van de psychoanalyse en ze ervan te onderscheiden, die dit dagboek ook tot een lezenswaardig document over de relatie tussen psychoanalyse en religie maakt. Het toont aan hoe godsdienst als vluchtmogelijkheid misbruikt kan worden, maar ook hoe (in Kohuts terminologie) religie niet alleen een defensieve, maar ook een compensatorische functie kan hebben. Clara Lehben heeft niet radicaal met het geloof gebroken, maar ze heeft een veel 'volwassener' godsbegrip ontwikkeld dan vroeger, ze heeft haar spiritualiteit behouden, haar meditatieoefeningen voortgezet en diep nagedacht over de raakvlakken en verschillen tussen mystiek en analyse. Zij verwijst daarmee naar

de intrinsiek religieuze dimensie van het therapeutische proces, waarvoor ze door haar eigen levensgeschiedenis een bijzondere ontvankelijkheid heeft ontwikkeld.

Prof. dr. W. Schönau, hoogleraar Duitse letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, is lid van het bestuur van het Tijdschrift voor Psychoanalyse en van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur.

Doodsdrijf en verleiding van Freud tot Baudrillard

Bespreking van: Rob Weatherill (1998), *Sovereignty of Death*. Rebus Press, London. ISBN 1-900877-11-2, 222 pagina's, prijs: £ 14,99

Michel Thys

Onder het motto 'the unconscious decentres; the death drive decentres absolutely' (p. 2) biedt de Dublinse psychoanalyticus Rob Weatherill een uitgebreid en rijk gestoffeerd overzicht van de lotgevallen van de doodsdrijf in de psychoanalyse. Sinds Freud in 1920 de doodsdrijf postuleerde en zowel theoretisch als klinisch probeerde te onderbouwen, geraakte het concept tot vandaag – ook binnen de psychoanalyse zelf – niet verlost van zijn controverse karakter. Stellen dat de doodsdrijftheorie geheel verworpen wordt, zou echter een te ongenueanceerde conclusie zijn. Dat de psychoanalytische doodsdrijftheorie immers niet bestaat, is het minste dat na de lectuur van dit boek gezegd kan worden. Freuds speculaties werden na hem voorwerp van allerlei interpretaties, adaptaties en inspiraties. Naast de doodsdrijf bij Freud bespreekt Weatherill uitvoerig de gedaanten waarin de doodsdrijf rondwaart in het werk van Klein, Bion en Lacan. Behalve deze vier protagonisten komen ook auteurs als Grotstein, Jung, Laplanche en Winnicott aan de orde. Als niet-psychoanalytisch tegenwicht voert Weatherill de postmoderne Franse filosoof Baudrillard ten tonele, door wiens antropologische bril hij de

manoeuvres van de psychoanalytische strijdkrachten overschouwt en becommentarieert. Weatherill kondigt in zijn inleiding echter aan geen metastandpunt te willen innemen, laat staan tot een eigen afgeronde conclusie te willen komen. Toch meen ik dat in het boek gaandeweg vooral lacaniaanse accenten op de voorgrond komen.

De globale benadering van de thematiek vind ik in elk geval boeiend en relevant: in plaats van de waarheid van bepaalde hypothesen in verband met de doodsdrijf te willen bewijzen of verwerpen, is zijn leidraad dat de onderzochte ideeën op zichzelf interessant zijn. Hij opteert dan ook voor een 'loutere' exploratie van 'this demon that haunts psychoanalysis' (p. 2). Deze laatste formulering illustreert meteen een opvallende rode draad in het boek: de doodsdrijf is een kracht die, en een theoretisch concept dat, de psychoanalyse zelf, als theorie en als praktijk, door elkaar schudt en bedreigt. Deze demon van het radicaal destructieve is op te vatten als een voor de psychoanalyse (kleiniaans) achtervolgend slecht object, of als een (bioniaans) geprojecteerd bizar object dat alle verbanden tenietdoet, of als het (lacaniaanse) reële dat zich niet laat opnemen in de symbolische betekenaarsketen van het leven. In het laatste hoofdstuk besluit hij met een aantal 'clinical imperatives'. Weatherill geeft het mogelijke belang van het onderkennen van een doodsdrijf voldoende krediet om er een boek aan te wijden.

In het eerste hoofdstuk wordt de doodsdrijf bij Freud onder de loep genomen.

Via bespreking van *Jenseits des Lustprinzips* en andere teksten van Freud, waardoor de nieuwe driftdualiteit in heel Freuds werk gesitueerd wordt, krijgen we meteen te maken met allerlei vragen en kritische kanttekeningen. Bekend is de problematische relatie met het nirwanaprincipe en met het lustprincipe, dat toch ook gericht is op de reductie van spanning. Staat de doodsdrijf dan voor de extensie van de disruptieve kracht die reeds eigen is aan de seksualiteit? Hoe primair of endogeen is de doodsdrijf? De objectrelatietheoretici hebben er de reactieve opvatting, met het belang van de externe realiteit, tegenover geplaatst: destructiviteit wordt door hen niet gezien als een primaire

dimensie die inherent is aan het driftmatige, maar als een secundair fenomeen, een reactie op externe frustratie. Maar doet deze opvatting wel voldoende recht aan de ongelooflijk wrede 'demonic lust for death' (p. 25)? Bij Klein (hoofdstuk 2) wordt de doodsdrijf, die een centrale plaats krijgt in haar theorie, gerelateerd aan de constitutionele afgunst en het primitieve superego, 'the pure culture of the death instinct' (p. 32). Hier is ook plaats voor Rosenfelds destructief narcisme. Weatherill gaat de kritiek op Klein niet uit de weg, maar waardeert duidelijk de kleiniaanse analyse van de lotgevallen van de doodsdrijf als uniek in de geschiedenis van de psychoanalyse. Klein brengt ons in ieder geval als geen ander bij het extreme en zelf-destructieve punt van de psychotische kern in een amper gestructureerde mentale wereld. De lacaniaanse kritiek dat bij Klein het analytische proces gereduceerd wordt tot een imaginaire, dyadische transactie waarin de 'derde dimensie' (de taal, het tekort) wordt gemarginaliseerd, verwaarloost volgens Weatherill de betekenis van de depressieve positie.

Bion (hoofdstuk 3) gaat door op het kleiniaanse spoor, maar geeft er met zijn eigen concepten toch een heel nieuwe wending aan. Als de doodsdrijf en de eruit voortvloeiende vernietigingsangst onvoldoende 'gecontaind' worden, gaan deze als een destructieve kracht het mentale, symboliserende denkapparaat zelf aantasten en elke band met en tussen objecten tenietdoen.

De doodsdrijf veroorzaakt zo een terreur van 'delinking' en excessieve projectieve identificatie. Volgens Bion is het menselijk bestaan vanaf het begin getekend door 'the primitive catastrophe of being alive not dead' (p. 70). Klinisch zal Bion, meer dan Freud en Lacan, aandacht hebben voor 'the affective "noise" in, around and behind the analysand's discourse' (p. 72). Met de bewering van Weatherill dat deze benadering niet méér kan verschillen van de lacaniaanse psychoanalyse, verwaarloost hij mijns inziens het gewicht van Bions oriëntatie op wat voorbij of buiten de mentale 'container' van het representeerbare ligt. Het interessante van het vergelijken van Bion met (de latere) Lacan is dat ze, ondanks het feit dat ze inderdaad epistemologisch op een heel ander spoor

zitten (in tegenstelling tot Lacan zal Bion bijvoorbeeld de biologische basis van de doodsdrijf niet ter discussie stellen), toch allebei belanden in het veld van het niet-representeerbare. Beiden doorbreken op hun manier een zuiver hermeneutische psychoanalyse. Bij Lacan verwijst de doodsdrijf naar 'the beyond of language which can never be represented' (p. 84).

Met Lacan (hoofdstuk 4), die in het hele boek een centrale positie toebedeeld krijgt, belanden we volop in de discussie over de status van de doodsdrijf. Voor Lacan is de doodsdrijf geen endogeen-biologisch gegeven (zoals bij Freud, Klein en Bion), maar een onvermijdelijk effect van onze toetreding tot de taal én een essentiële voorwaarde voor subjectiviteit, aldus Weatherill. Het probleem van de circulariteit tussen effect en voorwaarde pakt de auteur niet op. De toetreding tot de taal gaat gepaard met een onherroepelijk verlies van onmiddellijkheid, die fantasmatisch gekoppeld blijft aan de fusie met een almachtige moederfiguur. Voor zover het verlangen gericht is op het terugvinden van het primaire object, is elk verlangen een doodsverlangen: het oorspronkelijk heilzame moederimago krijgt in het verlangen een voor de subjectiviteit dodelijke dimensie. De 'gezochte' dood zit dus zowel in het spreken als radicaal buiten elke symbolisering. Ook agressie is voor Lacan geen biologisch gegeven, maar is geïmpliceerd in de imaginaire verhouding tot de ander/mezelf als rivaal.

Het prikkelende van Weatherills benadering vind ik dat hij er niet voor terugdeinst om de verschillende auteurs met elkaar in dialoog te laten treden en de overlappingsen in hun respectievelijke theorieën naar voren te halen zonder hun onderlinge verschillen te doen opgaan in één (fusionele) pot nat.

Hoofdstuk 5, over apoptose, staat wat haaks op de rest van het boek. Apoptose, een term die stamt uit de celbiologie, is de geprogrammeerde (normale) celdood (vergelijk Kappelle 1998). Alle cellen proberen continu te sterven, tenzij ze uit hun onmiddellijke omgeving signalen ontvangen die opdracht geven tot het tegendeel. Ik weet niet wat Weatherill hier 'bezielt' – hoe kun je een cel vergelijken met een subject? – te meer daar hij zelf besluit met de waar-

schuwing dat het hier slechts om analogieën gaat en dat we eraan moeten weerstaan het menselijk verlangen verder te biologiseren. Het volgende hoofdstuk vertoont een gelijksoortige retoriek maar is inhoudelijk relevanter: Weatherill laat de lezer eerst kennismaken met allerlei culturele manieren (op het terrein van religie, initiatierituelen, kunst en psychotherapie) om creatief te leren omgaan met dood en sterfelijkheid en om zich te verzoenen met de circulariteit van leven en dood, van progressie en regressie. Vervolgens komt hij tot de slotsom dat al deze benaderingen het punt verwaarlozen dat sinds Freud cruciaal is in het hele debat, namelijk dat er een uitiem traumatisch niet-representeerbaar *beyond* is en blijft. Dáár draait het uiteindelijk om in de diverse benaderingen van de doodsdrijf: 'The death drive, the radical end of desire, could never be fully integrated into Eros' (p. 124). Het is onethisch om vanuit een bepaald humanistisch psychotherapeutisch evangelisme van zelfgroei een leven zonder lijden voor te schotelen. 'To my mind, the question for psychoanalysis, in the light of the death drive theory, is precisely how to be a witness, how to keep faith with this excess and abundance of suffering, over and beyond representation (...)' (p. 148). Baudrillard (hoofdstuk 7), in wiens werk het menselijk lijden centraal staat, levert een forse maar ook verwarrende kritiek op de psychoanalyse. Baudrillards invalshoek is culturalistisch, een terrein waarop ook Weatherill zich blijkbaar thuis voelt (zie Weatherill 1994). Volgens Baudrillard (1976) is wat de psychoanalyse zegt over de doodsdrijf, de herhalingsdwang enzovoort, alleen waar voor onze cultuur. Voor hem is de doodsdrijf geen fundamentele drift, maar een mythe, een fabel van onze cultuur. Specifiek voor onze cultuur is de uitsluiting van de dood en de doden. Door de 'symbolische uitwisseling' en de 'reversibiliteit' zijn volgens Baudrillard dergelijke scheidingen (tussen het leven en de dood, tussen het menselijke en het onmenselijke) slechts schijn. Die uitsluiting van de dood maakt dat de uitwisseling dan op verborgen en fatale wijze afgedwongen wordt: onder het mom van de doodsdrijf gaat de verbannen dood op zijn beurt het leven infiltreren. 'Remove this separation of living and death (...)

and the death drive dissolves too' (p. 155). Tot de zeventiende eeuw en ook in de huidige 'primitieve culturen' (sic) zijn die scheiding en uitsluiting er niet en blijft de uitwisseling tussen leven en dood sociaal actief en zichtbaar. Het is duidelijk dat het symbolische van Baudrillard van een heel andere orde is dan dat van Lacan. Lacan benadrukt de differentiatie, Baudrillard daarentegen de wederzijdse wisselwerking tussen de symbolisch onderscheiden categorieën (bv. man en vrouw, leven en dood). Inherent aan de reversibiliteit (die Baudrillard plaatst tegenover de dialectiek) is de verleiding (*seduction*) die – onuitroeibaar – wederzijds blijft spelen tussen de in onze cultuur gescheiden categorieën (bv. van leven en dood). De psychoanalyse is gebaseerd op de verwerping van de verleiding (stheorie), maar de verleiding neemt wraak en komt terug in allerlei vormen van het falen van de seksuele relatie. De verleiding keert terug als de dodelijke aantrekkingskracht tot het vrouwelijke. Ze ondergraaft de psychoanalytische fallische economie van de wetenschappelijke productie van betekenis en interpretatie. 'Seduction, thus excluded, has become the virus of the death drive' (p. 170). De slechts schijnbaar geëlimineerde reversibiliteit doet de symbolische uitwisseling onze cultuur overwoekeren als een destabiliserende kracht van de 'slow-moving catastrophe' (p. 173). De moderne catastrofale uitingen van het kwade worden juist gecreëerd door ons 'mooie', zeggend van de dood ontdane, leven. Het kwade is geen moreel principe, maar het destabiliserende principe van de seductie zelf. In heel deze opvatting ligt de dreigende verdwijning van de psychoanalyse zelf verrat: de verleidelijke dreiging van de catastrofale vergelding van de door haar uitgesloten dood. We zouden kunnen zeggen dat in de visie van Baudrillard de dood als een afgesplitst slecht object onze cultuur, inclusief de psychoanalyse, achtervolgt. En dan zijn we terug bij 'this demon that haunts psychoanalysis'. De interessante standpunten van Baudrillard worden wel verwarrend waar hij stelt dat ook de psychoanalyse zelf de reversibiliteit heeft verhelderd (in het werk van Freud bijvoorbeeld wisselen levens- en doodsdrijf zelfs nog al eens van positie) en dat de psychoanalyse – inder-

daad – de verleiding nooit geheel heeft opgegeven. Dit gaat lijken op enige reversibiliteit tussen Freud en Baudrillard, wiens antropologische kritiek op bepaalde punten uiteindelijk weer verzeild geraakt in een ... psychoanalytisch discours.

Anderzijds kunnen we ons afvragen of Baudrillards culturalistische relativering en zijn nadruk op wisselwerking in plaats van op uitsluiting (radicale onintegreerbaarheid) geen verwerping zonder meer van de doodsdrijf impliceren. Wat de psychoanalyse zegt over het subject, wiens verdeeldheid niet los te zien is van zijn onbehagen in *eender welke* cultuur, zegt Baudrillard over de psychoanalyse: zij kan, zoals het subject, de doodsdrijf nooit helemaal integreren. Hoe dan ook, Weatherills conclusie is dat Baudrillard meer dan wie ook de autonomie en soevereiniteit in beeld brengt van wat in de psychoanalyse de doodsdrijf genoemd wordt, maar dan nu 'liberated from its unconscious haunt' (p. 174).

Het boek bevat talrijke klinische terzijdes, maar het is in het slothoofdstuk dat Weatherill uitgebreid stilstaat bij wat dit alles nu betekent voor de klinische praktijk. In hoever kunnen we het 'werk' van de analyticus nog een productieve activiteit noemen? Hij heeft immers geen antwoord op de vraag van de analysant om een einde te maken aan diens lijden. Het enige dat hij kan doen, is de analytische positie bewaken, dat wil zeggen, het tekort vrijwaren en ervoor zorgen dat de analytische 'container' niet verzadigd geraakt. Het komt er allemaal op aan dat de analytische ontmoeting zelf niet gedood wordt, dat de analyse niet door de doodsdrijfderivaten van de analysant vernietigd wordt als betekenisgevende container. Hier komen alle reeds aangehaalde auteurs weer aan het woord. Weatherill houdt een krachtig pleidooi voor de analyticus die – nu volgens hem tegen Lacan – er niet voor terugdeinst om, als het nodig is, de niets ontziende boosaardigheid van het verlangen van de analysant de pas af te snijden en probeert de meest gewelddadige affecten te introduceren in het domein van het spreken. 'Some one has to verbalise and give voice to the violence that is deadening everything' (p. 178). Dat de analyticus dan verschijnt als degene die weet, of zelfs als een moraliserende figuur,

mag in die gevallen geen doorslaggevend bezwaar zijn. Weatherill haalt Baudrillard zelfs binnen in de psychoanalytische kliniek waar hij stelt dat het voor de analyse, in vrije associatie en overdracht, cruciaal is dat de verleiding haar werk kan doen. Wat zijn vrije associatie en overdracht, met andere woorden het spreken zelf, immers anders dan verleiding? 'Any analysis without seduction is dead' (p. 181). Ongetwijfeld heeft Weatherill met dit inspirerende en zeer leeswaardige boek het al te gedoodverfd concept van de doodsdrijf nieuw leven ingeblazen. Op het einde van zijn inleiding zegt hij: 'One problem remains, namely the term "death drive" itself' (p. 6). Kunnen we, bij het verlaten van het biologische model met betrekking tot de doodsdrijf, nog wel van doodsdrijf spreken? En inderdaad zullen veel collega's de doodsdrijf niet nodig achten om de destructieve kanten van de mens analytisch ernstig te nemen. Dat zal Weatherills zorg niet zijn. Zijn verwerping van de biologische basis van de doodsdrijf belet hem bijvoorbeeld niet auteurs die deze basis niet met zoveel woorden ter discussie stelden, toch theoretisch en/of klinisch te waarderen. Weatherill laat zich niet in de eerste plaats in met de strikt metapsychologische kanten van de problematiek. Ondanks alle problemen die aan het concept kleven en die ook Weatherill niet uit de weg gaat, kunnen we de doodsdrijf – zoals velen geneigd zijn te doen – toch ook moeilijk afdoen als onzin. Gezien de vele discussies die er ook nu nog over gevoerd worden, is het blijkbaar een onzin waar we moeilijk van afgeraken. Laat ons deze onzin voorlopig nog niet afvoeren maar zijn inspirerende werk laten doen.

Literatuur

Baudrillard, J. (1976), *Symbolic Exchange and Death*. Gallimard, Parijs. Vertaling I. Hamilton Grant, Sage, Londen, 1993.

Kappelle, W. (1998), Apoptose, een biologische basis van de doodsdrijf? *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 4, p. 170-176.

Weatherill, R. (1994), *Cultural Collapse*. Free Association Books, Londen.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalyti-

sche Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in CGGZ Cidar te Antwerpen-Merksem.

Met Bion uit de bocht

Bespreking van Jef Dehing (1998), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische opstellen rond W.R. Bion*. Garant, Leuven/Apeldoorn. ISBN 90-5350-738-8, 163 pagina's, prijs: BEF 795/f 45,50

Bien Filet

Het boek *Een bundel intense duisternis* bevat zeven artikelen over aspecten van het denken van Bion van de hand van vijf Vlaamse auteurs: Cambien, Dehing, Thys, Van Bouwel en Vermote, en een inleiding van Marc Leysen. Zij zijn afkomstig uit de onder meer op Lacan georiënteerde Belgische School voor Psychoanalyse (Cambien, Thys en Van Bouwel), de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse (Vermote) en de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse (Dehing en Leysen). Alle auteurs, behalve Van Bouwel, zijn ook lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie. Het boek is volgens de inleiding een neerslag van zeventien studiedagen, opgezet door de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse tussen 1995 en 1998. Zoals de inleider stelt: 'Grondige studie van Bions gedachtegoed overstijgt blijkbaar het lidmaatschap van de ene of de andere vereniging.'

Het al vroeg in zijn werk verlaten van een toentertijd meer klassieke en structuralistische persoonlijkheidstheorie heeft Bion vreemde 'bedgenoten' opgeleverd: van humanistisch psychologen tot jungianen en mystici. Dehing gaat in op tegenstellingen en analogieën tussen Bion en Jung en de rol van 'splitting' bij de overgang van primordiale identiteit naar discriminerend bewustzijn. Thys bespreekt filosofische aspecten van Bions werk in verband met zijn ideeën over de psychose en de analyse als niet louter technisch-rationeel proces. Ook Cambien bespreekt Bion als een principieel

'agnostiserende' filosoof en maakt een vergelijking met de houding van de geneeskundige. Van Bouwel bespreekt Bions psychoseconcepten aan de hand van Blaise Pascals angst voor de leegte. Vermote gaat in op Bions conceptuele matrix, de 'grid', en de cesuur die hij in Bions denken aantreft in de sprong van het analytische werk naar het 'beyond the transformation in Knowledge'. Cambien geeft enkele gedachten over de geschiedenis van het concept 'O' (oorspronkelijk het object, later meer alles dat het Ik niet aan zichzelf ervaart, het niet-Ik, tot en met het 'Ding an Sich', de realiteit). Hij stelt vragen – die hij open laat – over de toekomst van psychoanalyse in het verlengde hiervan.

Het probleem bij het schrijven over Bion was altijd al dat het, enerzijds vanwege Bions neiging tot extreme beknoptheid, anderzijds vanwege zijn vaak ontoegankelijke formulering van diepzinnigheden, om uiterste helderheid en een kritische instelling vraagt. Een kritiek die hij meer dan waard is als schepper van belangrijke en onvervangbare bijdragen aan de analytische theorieën over belevings- en denkprocessen en de analytische theorie van de techniek. Zo laat ten behoeve van de theorie van de techniek een meer evenwichtige en kritische bespreking van het 'no memory, no desire'-principe in de psychoanalytische attitude al geruime tijd op zich wachten. Zeker in het licht van de bijdragen van de inter-subjectivisten die het laatste decennium het psychoanalytische hoofdpodium bezetten. Ik miste deze kritische instelling in de hoofdstukken die meestal zijdelings over techniek gaan, zoals dat van Vermote. Hetzelfde geldt voor een postmodernistische evaluatie van Bions kennisleer bij de filosofische bijdragen. Thys wijdt slechts enkele zinnen aan een vergelijking tussen het waarheidsbegrip bij Bion en bij Derrida, die doen vragen naar meer. Een klassiek-freudiaanse beschouwing over Bion moet men natuurlijk niet verwachten van deze bijdragen, die vaak vertrekken vanuit mystiek jungiaanse gedachtegangen ('contact met de Waarheid' – serieus en met hoofdletters) of filosofische gedachten over de betekenis van de psychose. Dehing schrijft de meer leesbare bijdragen. Hij had er goed aan gedaan zijn redactionele

schaar wat scherper te slijpen. Vaak krijgt men de indruk dat Bion gedachtegangen worden aangepraat die hij zelf nooit genoemd of besproken heeft. Het geldt niet alleen ten aanzien van jungiaanse begrippen, maar bijvoorbeeld ook voor Vermotes veronderstelling ('postulaat') over Bions 'caesura', de sprong in Bions denken toen hij het denken als hinderpaal zou zijn gaan beschouwen. Eveneens vinden we dit in Dehings speculatie betreffende een ongereflecteerde oervorm van ('primordiale, ongedifferentieerde') identiteit, alsof er niet een empirisch gesteunde interactionistische ontwikkelingspsychologie zoals die van Daniel Stern ontwikkeld is. Als Dehing al iets duidelijk maakt over de veronderstelde affiniteit tussen Bions denken en dat van Jung, komen luchtigjes aangestipte metaforisch gebruikte termen als 'paranoïde versus schizofrene denkvormen' (natuurlijk niet diagnostisch of psychopathologisch bedoeld en niet slaand op Bion maar op Freud versus Jung) in de plaats van echt overtuigende argumenten.

Alle auteurs lijken een grote voorkeur te hebben voor de mystiek. Een toestand waarin volgens de auteurs behoeften noch cognities actief zijn. Geen wonder dat vanuit dat vertrekpunt, in de beschouwing over het leven van Pascal en de psychose, het duveltje uit het doosje van de grootheidsfantasie komt en de vergelijking tussen de rol van de analyticus met die van Jezus Christus opduikt. Geeft Van Bouwel hierin een goede aanzet over de ontwikkelingsfasen in Bions denken, zij verdwaalt vervolgens in een onheldere beschrijving van de alfa- en beta-functies en de dito elementen.

Misschien is het probleem met de gebruikte manier van schrijven dat de auteurs wisselend een concretiserend en een metaforiserend gebruik van geabsoluteerde begrippen toepassen. Dit leidt menigmaal tot een bedwelmende retoriek, waarvan de juiste appreciatie een priesterseminaristenopleiding behoeft, zoals een meelezende collega me informeerde. Men kan dan uit de bocht van een oorspronkelijk relevant betoog vliegen, zoals bijvoorbeeld Cambien overkomt na een op zich zinnige inventaris van bioniaanse transformaties; de waanzin wordt door hem zonder veel omhaal gelijkgesteld met de 'Waarheid', waarvan de

psychoanalyse de dienaar zou moeten zijn en die principieel onkenbaar heet te zijn. Vermote komt in een soortgelijke springende betoogtrant in een technisch-theoretische passage zelfs tot de suggestie de 'grid' (Bions conceptuele matrix voor denk- en beleevingsvormen) als een scoringformulier, in de vullen na de sessie, te gebruiken. Een meer antibioniaanse techniek is amper denkbaar. In de filosofische bijdrage van Cambien over de plaats van de analyse tussen de geneeskunde en de filosofie komt hij tot nuttige, maar in hun onkritisch absolutisme ook discutabele, opvattingen over de analytische kennisleer ('begrijpen is fataal'). Iets van kritische relativering is wel terug te vinden in Thys' bijdrage over Bion als filosoof non-mysticus in zijn opmerkingen over de noodzakelijke oscillatie in de analyticus tussen de zogenaamde transformaties in O en in K (simplificerend gezegd: de identificatie met de veranderingsprocessen in het object en de wens tot het kennen ervan).

Dehings slothoofdstuk doet afbreuk aan zijn eerdere bijdragen, als hij zich bezondigt aan wat al te gemakkelijke generalisaties, waartoe men kan komen als men zich laat verleiden, om wat voor reden dan ook, hoofdauteurs in en buiten de analyse (Freud, Klein, Bion, Winnicott, Jung, Adler, Ecclesiastes) in enkele zinsneden, niet kritisch, niet beschouwend en niet in hun tijd gelokaliseerd, te typeren.

Voor een inleiding in het denken van Bion, waar velen in Nederland behoefte aan zouden kunnen hebben, is dit boek ongeschikt. Er is veel herhaling en overlap tussen de hoofdstukken. Waar een inleiding tot Bion juist om bondigheid en zoveel mogelijk nauwkeurigheid en, net als bij onder anderen Freud en Klein, altijd om een plaatsbepaling in de ontwikkeling van de auteur vraagt, duikt er vaak een fraseologie op waar de hyperbolische beeldspraak met de klinische evidentie op de loop gaat. Een in alle hoofdstukken optredende suspecte distantie tot duidelijke klinische casuïstiek maakt het mogelijk dat de auteurs ontspreken met absolutering en abstrahering van begrippen als 'chaos' of 'duisternis'. Voor inleidingen tot Bion blijven mijn favorieten: als eerste smaakmaker Boris (1994, hoofdstuk 15), dan om er echt in te duiken het in vele talen uitgebrachte stan-

daardwerk van Grinberg e.a. (1993) en ter afronding van een eerste kennismaking het meer klinische en meer beschouwende portret van de Symingtons (1996).

Literatuur

Boris, H. (1994), *One and Multiples of One. Sleights of Mind*. Hoofdstuk 15: *Bion Revisited*. Jason Aronson, New York.

Grinberg, L., D. Sor en E. Tabak de Bianchedi (1993), *New Introduction to the Work*

of Bion. Revised Edition. Jason Aronson, New York.

Symington, J., en N. Symington (1996), *The Clinical Thinking of Wilfred Bion*. Routledge, Londen/New York.

B. Filet, lid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en lid van de European Editorial Board van de *International Journal of Psychoanalysis*, is zelfstandig gevestigd psychoanalyticus en psychotherapeut te Amsterdam.